

ХАДЖІ-ГЕРАЙ – ПЕРШИЙ КРИМСЬКИЙ ХАН

Після падіння хана Тохтамиша (1376–1377, 1379–1395) від початку XV ст. Золота Орда перестала бути єдиною державою з централізованою владою, якій підпорядковувалися усі улуси. Переживши розгром, який влаштував середньоазіатський володар Тимур у 1395 р., вона агонізувала. Хани з гілки Орду, які замінили на головному троні вигаслих нащадків Бату, змагалися за владу з потомками інших братів Бату – Шейбана та Тука-Тимура. У процесі цієї боротьби від Золотої Орди почали відходити окремі улуси, перетворюючись на самостійні ханства¹. Емір Едігей був останнім з золотоординських політиків, який, підтримуючи ханів з гілки Орду (сам він не належав до Чингізидів, через що, подібно до Тимура, не міг проголосити себе ханом) і правлячи від їх імені, на деякий час відновив колишню могутність Золотої Орди у Східній Європі. Однак вперта боротьба з Тохтамишем та його синами врешті закінчилася утворенням ще одного окремого улусу – Ногайського. Татари вже не виступали могутньою державою, але ще залишалися силою, здатною турбувати сусідів – Московську державу, Литву та Польщу².

Великий Улус чи Велика Орда, як стали називати Золоту Орду в XV ст., хоча її правителі, продовжуючи утримувати давню столицю Сарай, далі вважали себе володарями всієї держави, реально розпався на дрібніші, в кожному з них правили з ханськими титулами Джучиди. Шейбанід Махмутек близько 1424 р. утворив самостійний Сибірський улус, який тоді ж так само повністю відділився від Золотої Орди. У 1429 р. інший Шейбанід – Абулхайр-хан утворив Узбецький улус, який теж від 1431 р. відірвався від Золотої Орди. Тукатимурид Улуг-Мухаммед, втративши престіл Золотої Орди, у 1437 р. заснував окремий Казанський улус. 1445 р. Москва сама утворила васальний Касимівський улус з центром у Городку Мещерському (Касимові) на річці Оці, передавши його Касим-султану, синові Улуг-Мухаммеда. У 1466 р. нащадок Орду – Махмуд відірвав від Золотої Орди Астраханський улус. Рештки Великої Орди, яка після “стояння на Утрі” 1480 р. втратила вплив на московські землі, ще до 1502 р. утримували сини хана Ахмеда, молодшого брата астраханського хана Махмуда, представники гілки Орду. Вони загинули в боротьбі з ханами Ногайського улусу, які не були Чингізидами, а потомками еміра Єдигея. Мангитський (Ногайський) улус став політичною реальністю у другій половині XV ст. і зайняв територію

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва, 1950. – С. 418.

² Там же. – С. 418–419.

від Пони́ззя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу³. Хани улусів, посталих на руїнах Золотої Орди, намагалися відновити всю велику державу.

У цьому процесі з'явилося й окреме самостійне Кримське ханство. Дослідження формування державності кримських татар залишається актуальним, тим більше сьогодні, з огляду на сучасну політичну ситуацію в Україні, втім також і навколо проблем з реабілітацією кримськотатарського народу.

Незалежний Кримський улус утворив Хаджі-Герай, фактично, ще в 1428 р., але він відокремився від Золотої Орди аж у 1443 р., а в 1428–1434 рр. Хаджі-Герай як хан Великої Орди намагався відновити Велику (Золоту) Орду.

Багато джерел невірно подають походження першого кримського хана. За турецькими істориками Джаннабі (XVI ст.), Мунаджім-баші (XVII ст.) Хаджі-Герай був сином Кучук-Мухаммеда; за Різван-пашею (XVII ст.) – сином Улуг-Мухаммеда, за анонімною “Короткою історією Кримських ханів” (XVII ст.) – Таш-Тимура⁴. Легенди литовських татар повідомляють: Хаджі-Герай з'явився на світ недалеко від замку Тракай у Литві. За твердженням Михалона Литвина (XVI ст.), він мав народитися поблизу Торуня⁵. Батьком його був Гіяс-ед-Дін, який належав до нащадків Тохтамиша (гілька Тука-Тимура, наймолодшого брата Багу), а матір'ю – Асія, донька заможного мірзи⁶. Ці відомості подаються у такому докладному і вірогідному джерелі, як “Муїзз ал-ансаб фі шаджарат салатін могул” (“Книга, що прославляє генеалогію у родовідному дереві монгольських султанів”)⁷. Його уклав за наказом султана Шахруха, сина Тимура, у 1426 р. невідомий автор і згодом продовжив інший (Париж, Національна бібліотека Франції). Це найповніше і найдостовірніше джерело з генеалогії Джучидів⁸.

Отже, литовські легенди не відображають історичної правди. Бо Гіяс-ед-Дін тільки в 1427 р. емігрував до Литви, де і помер після 1445 р. Правда, перед цим він короткий час перебував у Литві в 1395 р. (Хаджі-Герай тоді ще не міг народитися), а потім знаходився у світі Тохтамиша, якому доводився внучатим племінником. Хоча великий князь литовський Вітовт, охоче приймаючи на службу ординців, надав своїм гостям усе необхідне для існування, їхнє життя не можна назвати щасливим. Усі вони були вигнанцями, які покинули передгір'я і прикаспійські степи проти своєї волі⁹. Поза сумнівами лише те, що юні роки Хаджі-Герая пройшли в Литві.

Навколо Гіяс-ед-Діна залишається багато загадок. За анонімною “Короткою історією кримських ханів”, він був проголошений ханом Великої

³ *Войтович Л. В.* Нащадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 178–180, 218, 221, 161–167.

⁴ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 218.

⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Киев, 1896. – Вып. 1. – С. 9.

⁶ *Халим Гирай Султан.* Розовый куст ханов или Краткая история Крыма. – Симферополь, 2004. – С. 14.

⁷ *Eiüsdem.* Cülbün-i- Nanan. – Erzurum, 1990. – Р. 23.

⁸ *Войтович Л. В.* Нащадки... – С. 32.

⁹ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. – Киев; Бахчисарай, 2007. – Т. 1. – С. 13.

Орди у 1427 р., але не зумів закріпитися на престолі і мусив емігрувати до Литви до князя Вітовта, на підтримку якого спирався¹⁰. Азгар Мухамадієв на підставі монет з тамгою у вигляді натягнутого лука (схожою на тамгу Саадет-Герая), вважав, що Гіяс-ед-Дін у 1422–1445 рр. володів Казанським улусом¹¹. Але це твердження залишається дискусійним¹².

Предки Гіяс-ед-Діна здавна володіли Кримом. Уран-Тимур, син Тука-Тимура, наймолодшого брата Бату, одержав цей улус від хана Золотої Орди Менгу-Тимура (1267–1282)¹³. Відтоді нащадки Уран-Тимура тримали основну частину півострова у своїх руках, спершу як еміри ханів Золотої Орди.

Діда Хаджі-Герая, батька Гіяс-ед-Діна, – Таш-Тимура проголосили ханом Золотої Орди у 1395 р. еміри правого крила розгромленого війська Тохтамиша¹⁴. Але фактично його влада не поширювалася далі території Криму, де він карбував монети з легендою “Султан правосудний Таш-Тимур”¹⁵, тобто вважав себе не кримським ханом, а ханом Золотої Орди. Але вистояти в боротьбі з Тимуром Кульгавим, який нищив Золоту Орду, він не зміг і загинув у тому ж 1395 р. Таш-Тимур був сином Джанаса, двоюрідного брата Тохтамиша, останнього великого хана Золотої Орди.

Синам Таш-Тимура Гіяс-ед-Діну та Девлет-Берди у 1395 р. довелося рятуватися, відійшовши до Литви. Під час тієї втечі нукер Гіяс-ед-Діна ледве зберіг малолітнього сина свого господаря. За легендою, близько шести років юний Хаджі-Герай жив разом з цим нукером, поки той не повернув хлопчика родичам¹⁶.

Існують й інші легенди про дитинство Хаджі-Герая. Згідно з ними, молодий принц дивом врятувався від загибелі, а також кілька років сам подорожував у степах. Він був змушений заробляти собі на хліб і пішов служити одному суфію¹⁷.

“О, Аллах, Ти – володар царства, і даруєш владу, кому забажаєш”¹⁸. Ці слова Хаджі-Герай обрав девізом свого правління і викарбував на великій ханській печатці, якою скріплював свої накази¹⁹. Хаджі-Герай був глибоко віруючою людиною: легенди послідовно підкреслюють, що він поглиблено вивчав релігійні науки і ще в молоді роки здійснив хадж, супроводжуючи з Литви до Мекки свого родича²⁰.

Ці уроки не пройшли для молодого принца даремно, тому що пізніше як співвітчизники, так і іноземці в один голос відзначали моральні якості Хаджі-Герая. Наприклад, дуже відомим став його вчинок, який, можливо, і не був чимось особливим для віротерпимого населення Криму, але

¹⁰ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

¹¹ Мухамадієв А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С. 125–127.

¹² Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

¹³ Абдуллаєв И. Предки Гираев // Qasevet. – Бахчисарай, 2000. – № 27. – С. 12–13.

¹⁴ Сафаргалієв М. Г. Распад Золотой

Орды. – Саранск, 1960. – С. 76–78.

¹⁵ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 217.

¹⁶ Гайворонский О. Повелители... – С. 15.

¹⁷ Халим Гирай Султан. Розовый куст... – С. 12, 14–15.

¹⁸ Коран, 3:26

¹⁹ Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. – Казань, 1979. – С. 144, 155–156.

²⁰ Гайворонский О. Повелители... – С. 20.

помітно виділявся на загальному історичному тлі епохи. Благаючи Аллаха та святих про перемогу над ворогами, Хаджі-Герай звертався і до Діви Марії, якій був присвячений грецький монастир поряд з ханською фортецею у Кирк-Єрі. Після того, як боротьба закінчилася, хан збудував за свій кошт нові мечеті та медресе по всьому Криму, а щоб віддячити Діві Марії, продав двох своїх найкращих коней, купив на отримані гроші віск, зробив з нього дві велетенські свічки та віддав до монастиря²¹.

Протистояння, що безупинно тривало в межах Великого Улусу, принесло важливі зміни. У 1419 р. емір Едігей, який ставив один за одним ханів з гілки Орду і правив від їх імені, загинув поблизу Сарайчука разом зі своїм останнім ставлеником – Дервішем у битві з сином Тохтамиша – Кадир-Берди. Родичі Тохтамиша негайно повернули собі втрачені володіння. Серед них були сини Таш-Тимура. Молодший брат Гіяс-ед-Діна – Девлет-Берди отримав Крим²². Це посередньо може свідчити, що сам Гіяс-ед-Дін у той час отримав Казань.

Як тільки Девлет-Берди остаточно утвердився в Криму, він одразу повідомив про це великого князя литовського Вітовта та єгипетського султана²³. Девлет-Берди будував сміливі плани і мріяв не тільки повернути своєму родові спадковий кримський уділ, а й підняти над усім Великим Улусом. Але йому на заваді став хан Борак – інший претендент на великоординський престіл з гілки Орду. Борак за допомогою Тимуридів скинув з престолу Хаджі-Мухаммеда, але сам довго втриматися не зміг. Тимуриди хотіли бачити ханів Золотої Орди своїми васалами. Хоч Борак і розгромив біля Сигнаку військо Тимуридів на чолі з султаном Улуг-беком (15 лютого 1427 р.), наступного року він загинув сам²⁴.

Ще в 1427 р. розпочалася нова хвиля боротьби за престіл, в ході якої короткочасним ханом став Гіяс-ед-Дін. Після того, як він не зміг утвердитися і був змушений втекти до Великого Князівства Литовського, того ж 1427 р. нарешті був проголошений ханом Золотої Орди Девлет-Берди, який оволодів давньою столицею Сараєм. Збереглися його монети, карбовані в 1427–1428 рр. в Астрахані²⁵. Але, як і батько та брат, він ненадовго втримався. Не пройшло і кілька місяців, як хан Борак скинув і його²⁶. Борак та Девлет-Берди загинули майже одночасно.

Напевно, що хан Девлет-Берди в цих походах супроводжував племінник Хаджі-Герай. І в 1428 р. після загибелі Девлет-Берди його прихильники проголосили ханом Хаджі-Герая. Номінально він вважався ханом Золотої Орди, але не зміг втриматися навіть у Криму. Улуг-Мухаммед, двоюрінний брат Таш-Тимура, суперник Девлет-Берди, при підтримці Вітовта не тільки повернув собі престіл, а й Крим²⁷. Найбільший вплив при дворі

²¹ Халим Гирай Султан. Розовый култ... – С. 26.

²² Хромов К. О. О правлении ханов в Крыму в 1419–1422 гг. по нумизматическим данным // X Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2002. – С. 92–94.

²³ Золотая Орда в источниках. – Мос-

ква, 2003. – Т. 1. – С. 235.

²⁴ Войтович Л. В. Нашадки... – С. 157.

²⁵ Там само. – С. 221.

²⁶ Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке. – Баку, 1984. – С. 36.

²⁷ Золотая Орда в источниках. – С. 236.

Улуг-Мухаммеда мали три еміри зі знатних родів: Навруз з клану Мангит (син самого еміра Едигея, фактичний хан Ногайського улусу), Айдер з клану Кунграт та Тегене (Ширинбек). Серед цих трьох кланів тільки Ширині відносилися до Кримського юрту²⁸. Ширинбек був сином Кепек-хана й онуком самого Тохтамиша та племінником Улуг-Мухаммеда. Відносини між ханом та Ширинбеком склалися не найкраще: хан побоювався впливового еміра, а сам Ширинбек та його брати Сарай-Мелік і Чагатай-Султан вважали, що хан нехтує їхньою думкою²⁹.

Через деякий час з'явився ще один претендент на великоординський престіл. У 1431 р. східні еміри, прихильники загиблого Борака, проголосили ханом Кучук-Мухаммеда з гілки Орду³⁰. Навруз з Ногайською ордою відразу перейшов на його сторону³¹. Кучук-Мухаммед вибив Улуг-Мухаммеда з Сараю, але розгромити його не зміг. Врешті, Кучук-Мухаммед зберіг Сарай і титул хана Золотої Орди, а Улуг-Мухаммед – Астрахань та Крим, також вживаючи й титул хана Золотої Орди. Однак Улуг-Мухаммед не зміг втримати залишків своєї влади. Він посварився з братом еміра Айдара з клану Кунграт і той вирішив помститися ханові. Він розшукав онука Тохтамиша Сеїд-Ахмеда, сина хана Керім-Берди, і проголосив його ханом на початку 1434 р. Улуг-Мухаммед був змушений відступити до північних окраїн Великого Улусу³². Навесні 1434 р. Сеїд-Ахмед здобув Крим й прогнав з Криму Хаджі-Герая, який продовжував носити титул хана³³. Заволодівши Кримом, Сеїд-Ахмед почав винищувати конкурентів. Він оголосив Хаджі-Герая і всіх його родичів “ворогами держави” і наказав знищити всіх до одного³⁴. Йшлося про дуже близьких родичів з гілки Тука-Тимура. Тому кримська верхівка не захотіла бачити ханом Сеїд-Ахмеда. У 1437 р. розбитий і прогнаний Кучук-Мухаммедом, Сеїд-Ахмед відкочував на Поділля, звідки від 1438 р. нападав на українські землі: Львів (1442), Олесько, Белз, доходячи аж до Гродна (1444). Він вміло використовував боротьбу між претендентами на Велике Князівство Литовське, вдаючись до підтримки князя Свидригайла Ольгердовича³⁵.

Але кримська верхівка ще менше хотіла бачити своїм зверхником Кучук-Мухаммеда. Тому, порадившись, беї родів Ширин і Барин відправили посольство до великого князя Казимира. Кримські послы пояснили литовському правителю, що хочуть бачити своїм ханом Хаджі-Герая і просять відпустити його до Криму³⁶.

Коли Хаджі-Герай зі свитою добрався до Криму, більшість беїв та мурз присягнули йому на вірність, а литовський маршалок Радзивіл затвердив його від імені великого князя литовського Казимира Ягеллончика³⁷. Так у

²⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 16–17.

²⁹ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – С. 236–237.

³⁰ Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – Москва, 2002. – С. 108–109.

³¹ Там же. – С. 108–110.

³² Urekli M. Kırım hanlığının kuruluşu ve

osmanlı himayesinde yükselişi. – Ankara, 1989. – С. 177, 181–182.

³³ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

³⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство... – С. 185–188.

³⁵ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 220.

³⁶ Гайворонский О. Повелители... – С. 19.

³⁷ Халим Гирай Султан. Розовый куст... – С. 15.

1441 р. Хаджі-Герай вступив у місто Кирим (Солхат) – давню резиденцію його предків-емірів³⁸. В історії Криму відкрилася нова сторінка: колишній ординський улус став незалежною державою. Нерідко початок Кримського ханства датують 1443 р., коли Хаджі-Герай повністю закріпився в Криму, приборкавши всіх противників, і розпочав карбувати монети в Кирк-Ері (Чуфут-Кале). Значну роль у його утвердженні відіграла донька Тохтамиша – Джанике-хатун, яка після загибелі чоловіка – знаменитого еміра Єдигея – від 1420 р. тримала центральний Крим з Чуфут-Кале, перетворивши фортецю в опорну базу Хаджі-Герая. Хаджі-Герай збудував на її могилі дюрбе (мавзолей), який зберігся серед руїн Чуфут-Кале досі³⁹.

Тим часом на просторах Великого Улусу не втихала боротьба. Орда розпалася на чотири частини. Кучук-Мухаммед правив у Сараї, але його володіння танули на очах. Від імперії відколослася північна окраїна – Улут-Мухаммед перетворив її на незалежне Казанське ханство. У західних землях від Дону до Дністра правив Сеїд-Ахмед, якого вигнано з Криму і який вважав себе правителем усєї Орди. 1452 р. Сеїд-Ахмед знову напав на українські землі, які обороняли дружини удільних волинських князів. Він спустошив території від Поділля до самого Львова. Зібравши трофеї, Сеїд-Ахмед відійшов назад. Хаджі-Герай несподівано напав на його стан, коли він з військом відпочивав на березі Дніпра, і розбив його⁴⁰.

Символом влади ординського хана була його кочова ставка – “ордобазар” з тронним шатром. Де б не перебував хан – у столиці чи в похідному таборі, “ордобазар” завжди подорожував з ним. Будь-який Чингізид, захопивши цю ставку, отримував разом з нею титул попередника⁴¹. Саме це і сталося на берегах Дніпра: прогнавши Сеїд-Ахмеда, Хаджі-Герай вступив до покинутого шатра і посів його місце. З цього моменту Хаджі-Герай вважався номінальним правителем усєї Орди⁴². В Орді було прийнято, що кожний новий хан своїми наказами підтверджував привілеї попередників. Хаджі-Герая також довелося підписувати велику кількість документів. З них зберігся тільки один, але найважливіший⁴³.

Імперія Чингіз-хана, разом з Кримом та Кипчакським степом, завоювала майже всі східнослов'янські князівства. Хани Золотої Орди отримали ці землі у спадок, збирали з них данину і затверджували місцевих правителів. Але з часом, коли Золота Орда стала розпадатися, колишня залежність почала слабнути, а подекуди й взагалі зникати, як, наприклад, на українських землях, частина яких, зокрема королівство Русі, звільнилися від ординської залежності ще на початку XIV ст., а інші вивели з-під ординської влади литовські князі, чії українські князівства були інкорпоровані до складу багатонаціонального Великого Князівства Литовського⁴⁴. Однак Орда вважала ці землі своїми доти, поки хан Тохтамиш, який після розгрому 1395 р. переходив у литовського князя Вітовта, не виписав на знак подяки особли-

³⁸ Халим Гирай Султан. Розовый култ... – С. 15.

³⁹ Войтович Л. В. Нащадки... – С. 224–225.

⁴⁰ Там само. – С. 220–221.

⁴¹ Федоров-Давыдов Г. А. Общественный

строй Золотой Орды. – Москва 1973. – С. 63–65.

⁴² Гайворонский О. Повелители... – С. 23.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

вий ярлик, яким офіційно передав під владу Литовського князівства всі колишні володіння Орди на українських та білоруських землях⁴⁵. Цей ярлик, на прохання литовських послів, підтвердив і Хаджі-Герай.

Хаджі-Герай як перший правитель незалежного Криму був далекоглядним стратегом й умів вірно оцінити політичну ситуацію і згідно з цим скерувати свою діяльність. Це відіграло ключову роль у вирішенні завдання, яке поставив час: утвердження Криму як самостійної держави. Заслуга Хаджі-Герая у тому, що він відмовився від подальшої боротьби за престіл Великої Орди та зробив ставку на консолідацію саме Кримського ханства.

Зовнішня політика займала найважливіше місце в діяльності Хаджі-Герая, і це цілком закономірно. Серед багатьох причин, які привели до відділення Криму від агонізуючої Батиевої імперії, була і та, що тюркські жителі Кримського півострова виявилися значно більше, ніж їх прикаспійські та поволзькі брати, залученими до орбіти міжнародних відносин. На це вплинуло географічне розташування півострова, який з давніх часів слугував ареною зіткнення та переплетення зацікавлень найрізноманітніших держав і народів⁴⁶. Значення зовнішньополітичних зв'язків для Хаджі-Герая було тим більшим, що своїм сходженням на престіл він був зобов'язаний зарубіжній підтримці, зокрема, – великого литовського князя Вітовта⁴⁷. Якщо перший кримський хан справді народився і виріс у Литві, то можна стверджувати, що зі світом європейської міжнародної політики він мав по-знайомитися доволі рано.

Надзвичайно важливими в період становлення державності кримських татар стали стосунки з генуезькою Кафою. Така складна галузь державної політики, як зовнішня політика, не може обійтися без чітко визначеного курсу. Безсумнівно, його Хаджі Герай мав і він був спрямований на перетворення Криму на рівноправного й авторитетного учасника міжнародних відносин.

Відносини італійських колоній з Хаджі-Гераєм склалися непросто. Хан підозрював генуезців у незадоволенні з його приходу до влади. Вони ж були впевнені в намірах кримського правителя захопити та розорити Кафу. Щодо цього серед дослідників немає однозначного погляду. Олекса Гайворонський, наприклад, твердив, що навряд, чи хан дійсно хотів нанести збитків місту, від якого до його скарбниці надходив невичерпний потік золота і срібла⁴⁸. Інші автори вважають, що Хаджі-Герай, прийшовши до влади, приступив до консолідації ханства, шлях до чого бачив, зокрема, у витісненні з Криму генуезців⁴⁹. Найвірогіднішим перший варіант. За правління Хаджі-Герая Орда ще не хотіла визнавати незалежності кримського правителя. Навряд чи хан був зацікавлений у відкритті південного фронту в той час, коли становище на півночі було ще дуже нестабільним. Водночас

№ 1(29). – С. 39.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 4. – С. 457–462.

⁴⁷ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда... – С. 420.

⁴⁶ Гайворонский А. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуезской Кафы // Qasevet. – Бахчисарай, 2002. –

⁴⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 23.

⁴⁹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С. 144.

хан не втрачав можливості нагадати своїм сусідам, хто в домі господар. Це він робив для того, аби утримати їх від політичних авантур⁵⁰, тобто підтримки інших Чингізидів.

Задля цього Хаджі-Герай час від часу посилав до Кафи з “дружніми візитами” родичів, яким генуезці, згідно зі звичаєм, зобов’язані були вручити дорогі подарунки. До міста декілька разів приїжджала мати Хаджі-Герая – причому, як повідомляли очевидці, вона залишилася незадоволеною тим, що під час другого візиту дарунки були скромнішими, ніж першого разу⁵¹. У місті побував й один із синів хана, якого батько спеціально вбрав в одяг бідняка, щоб генуезці за свій рахунок забезпечили гостя дорогим вбранням. Подібні візити до генуезького консула були справжнім розоренням для кафінської скарбниці, але відмовити родичам могутнього сусіда у гостинності вони не сміли⁵². Така владна поведінка хана виявилась дієвим засобом: генуезька влада під страхом великого штрафу заборонила своїм підданим не тільки втручатися у внутрішні справи ханства, а й навіть говорити з ханськими послами без дозволу консула⁵³.

Влітку 1454 р. на морському горизонті Кафи з’явилася турецька ескадра з 56 кораблів. Очолював її капудан Демір-ка’я. Подемонструвавши біля Керчі, османські кораблі повернули в сторону Кафи. Це дуже занепокоїло генуезців. Їх хвилювання збільшилися, коли пішли чутки, що командир турецької ескадри відіслав послів до Хаджі-Герая і домовився разом з ним взяти Кафу⁵⁴. Увечері наступного дня до міста підійшов озброєний загін, який намагався прорватися до Кафи. Атака була відбита і тоді турецька ескадра підійшла ближче до міських мурів, очевидно, щоб провести вирішальний наступ⁵⁵. Невідомо чим все могло закінчитися, якби на третій день зі степу не вийшов Хаджі-Герай із шеститисячним військом. Хан вступив у переговори з командиром турецької ескадри. Наступного дня османи, взявши провіант, відступили від Кафи⁵⁶. Після інциденту Хаджі-Герай запропонував генуезцям укласти з ним союз, на який вони погодилися. При цьому хан отримав з кафінської скарбниці одноразово 125 кілограмів срібла, а також була підвищена на 150 аспрів у день звичайна виплата кримському правителю⁵⁷. Багато дослідників вважають, що турки прийшли до Криму на запрошення самого хана. Віктор Гейд стверджував, що Хаджі-Герай від самого початку оголосив війну Кафі та уклав з Туреччиною союз проти неї⁵⁸. Аналогічної ж думки притримуються такі дослідники, як Михайло Волков⁵⁹,

⁵⁰ Гайворонский А. К вопросу... – С. 35.

⁵¹ Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV в. // Феодальная Таврика. – Киев, 1974. – С. 201.

⁵² Там же. С. 203.

⁵³ Юргевич В. Устав для генуезских колоний на Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 739–740.

⁵⁴ Колли Л. П. Хаджи-Гирей и его политика // Известия Таврической ученой

архивной комиссии. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 126.

⁵⁵ Гайворонский А. К вопросу... – С. 35.

⁵⁶ Колли Л. П. Хаджи-Гирей... – С. 123–132.

⁵⁷ Данилова Э. В. Каффа... – С. 211.

⁵⁸ Гейд В. История торговли Востока в средние века // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1915. – № 52. – С. 137.

⁵⁹ Волков М. Четыре года города Кафы: 1453, 1454, 1455, 1456 // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 11–144.

Євген Зєвакін та Микола Пенчко⁶⁰. Володимир Возгрін вважав, що укладення союзу відбулося після прибуття турецької ескадри до Криму⁶¹. На противагу, Василь Смірнов стверджував, що випадкова поява турецьких військ дала хану зручний привід для того, аби налякати Кафу і змусити виплатити йому велику суму⁶². Людвіг Коллі як аргумент існування подібного кримсько-османського союзу висловив думку про намір Хаджі-Герая позбутися сусідства християн⁶³. Але у внутрішній та зовнішньополітичній діяльності хана важко знайти приклади вчинків, мотивованих міркуваннями релігійної нетерпимості⁶⁴.

Для міст Кримського ханства, як старих, так і нових, однонаціональність не характерна. Навіть в Ескі-Юрті, одному з центрів кримського ісламізму, населення вже в наприкінці XIII ст. було поліетнічним⁶⁵. Окрім вірмен, грузинів, греків, генуезців, тут мешкали юдеї, черкеси, п'ятигорці, цигани. Від кінця XV – початку XVI ст. стрімко почало зростати за рахунок ясиру (переважно жінок) слов'янське населення. Якщо ж жінки практично відразу інтегрувалися до татарського етносу, то чоловіки незабаром утворили цілі села вихідців як з України, так і Росії.

Загальна чисельність населення Кримського ханства не встановлена. Власне про татарську його частину можна сказати наступне: кримські війська налічували від 15 до 100 тисяч⁶⁶. Найбільший зафіксований джерелами склад – 250 тисяч⁶⁷, але це, зрозуміло, перебільшення. Реальнішою виглядає цифра до 100 тисяч. Враховуючи, що сюди входили всі чоловіки, здатні носити зброю у віці між 18 та 60 роками, загальне число татар у цей період могло сягати до 300 тисяч. Усі інші етнічні групи сумарно навряд чи перевищували 100 тисяч. Переважна більшість з них (греки, готи, алани, вірмени, грузини, генуезці, венеційці, слов'яни) була християнами, решта (караїми, жиди, черкеси, п'ятигорці, цигани) – дотримувалися інших релігій. Степові алани та різні тюркомовні відлами стали мусульманами й інтегрувалися до кримськотатарського етносу⁶⁸.

Взаємовпливи різних етнічних груп відображалися і на культурному рівні. Дуже корисною виявилася економічна співпраця татар з італійцями, які привезли до Криму новітню сільськогосподарську технологію, а також нові методи перероблення сільськогосподарської продукції⁶⁹. Щобільше,

⁶⁰ Зєвакин Е. С., Пенчко Н. А. Из истории социальных отношений в генуезских колониях в Северном Причерноморье в XV в. // Исторические записки. – Москва, 1940. – Вып. 7. – С. 138.

⁶¹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 146.

⁶² Смирнов В. Д. Крымское ханство... – С. 127.

⁶³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей и его политика. – С. 122.

⁶⁴ Гайворонский А. К вопросу... – С. 43.

⁶⁵ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 134.

⁶⁶ Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки Московского государственного университета. – Москва, 1940. – Вып. 61. – С. 43.

⁶⁷ Инальчик Х. Хан и племенная аристократия: Крымское ханство под управлением Сахиб-Гирея // Панорама-Форум. – 1995. – № 3. – С. 73–74.

⁶⁸ Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. – Біла Церква, 2009. – С. 191–197.

⁶⁹ Лашков Ф. Ф. Исторические очерки крымско-татарского землевладения. – Симферополь, 1991. – С. 29.

генуезці економічно заохочували походи татар за ясирем, який вони дешево скуповували від “постачальників”, а потім з великою вигодою продавали за Босфором⁷⁰.

Але співіснування такого дивовижного навіть для наших часів конгломерату різноетнічних поліконфесійних масивів було б неможливим без віротерпимості татарського населення, також поліетнічного (процес інтеграції кримськотатарського етносу ще не був завершений), але мало спільну релігію. Зазначена риса різко виділяє кримських татар з усього ісламського світу. Це була, за словами радянських вчених, “дивовижна навіть для сунітів віротерпимість”⁷¹ – продовженням віротерпимості язичників-монголів часів Чингіз-хана і його перших спадкоємців. Наприклад, відомо, що Успенський монастир, розташований недалеко від Бахчисарая, користувався не тільки матеріальною підтримкою ханів, а й “авторитетом серед татар”⁷². Інший монастир, Георгіївський (мис Фіолент), безперешкодно функціонував, з невеликою перервою, понад тисячу років (890–1920-ті роки). У Кафі в дотурецький період поряд з мечетями і медресе височили бані 17 католицьких храмів і двох монастирів з латинськими школами при них, грецькі храми та монастирі, вірменські, руські церкви, юдейські та караїмські синагоги і т.д.⁷³

Католицькі монастирі в Криму виконували роль центрів християнської місії: тут посланці Європи вивчали мови, звичаї, культуру Сходу для того, щоб відбути як місіонери до далеких країн Азіатського континенту. З іншого боку, на відміну від мусульманських країн, в Криму ніколи не могли скласти-ся військово-релігійні групи і цілі ордени на зразок муттавіїв (мусульман-добровольців), гази (борців за віру) і т. п., які зазвичай утворювали цілі прошарки населення. Ці ордени вороже ставилися до чужинців. Ніколи не було в Криму й прихильників поширеної на Сході ідеї священної війни (джихаду), який складав головну опору мусульманських правителів у їх походах. Кримські хани виступали суто військовими вождями – не ідеологічними⁷⁴.

Після описаного епізоду 1454 р. і до самого кінця правління Хаджі-Герая у 1466 р. відносини Кримського ханства й генуезьких володінь не відзначені якимись яскравими подіями.

У 1465 р. до Хаджі-Герая прибули послы від папи Павла II та імператора Фрідріха III, які збирали антиосманський альянс. Хан вислухав гостей і сказав, що остаточне рішення залишається за його союзником і покровителем Казимиром: якщо він виступить проти османів, то Хаджі-Герай встане поруч з ним⁷⁵. Тоді посольство відбуло до польського короля. Він спершу теж погодився із запропонованим планом, однак так і наважився розпочати небезпечну війну з Туреччиною.

Наскільки б не виявилася важливою тема, яку підняли європейці, увага Хаджі-Герая в той час була привернута до іншої події, що відбулася за декілька днів до приїзду папських послів. Перемога Хаджі-Герая над Сеїд-

⁷⁰ Данилова Э. В. Каффа... – С. 113–116.

⁷¹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 134.

⁷² Фадеева Т. М. По горному Крыму. – Москва, 1987. – С. 82.

⁷³ Якобсон А. Л. Крым в средние века. – Москва, 1973. – С. 124.

⁷⁴ Возгрин В. Е. Исторические судьбы... – С. 135.

⁷⁵ Гайворонский О. Повелители... – С. 29.

Ахмедом у 1452 р. не позбавила Крим загрози зі сторони ординських ханів: хоча кримський правитель і заволодів західним крилом улусу Бату, його східна частина, від Дону до Уралу, все ще залишалась під владою ворожого Кучук-Мухаммеда. У 1459 р. Кучук-Мухаммед помер і за трон почали змагатися два його сини: Ахмед та Махмуд. Переможцем став Махмуд, але Ахмед не збирався миритися зі своєю поразкою⁷⁶.

1465 р. Махмуд зібрав усе підвладне йому військо та пішов походом. У серпні орда встала на Дону, звідкіля був відкритий шлях на Московію, литовську Україну та Крим. Хаджі-Герая не став чекати, поки ворог вирішить на кого скерувати свій удар, – він сам вийшов з армією до Дону та вдарив першим. З цієї битви Хаджі-Герая вийшов переможцем. Махмуд повернув до Сараю, але звідти його прогнав брат Ахмед. Тоді скинутий правитель сховався у місті Хаджі-Тархан поблизу гирла Волги⁷⁷ (згодом тут утворено Хаджі-Тарханське, тобто Астраханське ханство).

Ця перемога стала вершиною досягнень Хаджі-Герая – він взяв верх над сарайським ханом, але так і не зміг скористатися плодами своєї слави.

У серпні 1466 р. перший хан незалежної Кримської держави Хаджі-Герая помер, причому ходили чутки, що його отруєно⁷⁸. Хана поховано в Салачікському мавзолеї. Можна стверджувати, що належна оцінка його діяльності ще потребує докладного дослідження

Кримський інженерно-педагогічний університет

⁷⁶ Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – С. 264.

⁷⁷ Там же. – С. 265.

⁷⁸ Гайворонский О. Повелители... – С. 30.

